

Перший фестиваль української культури в Лівані

УДК 32:94

КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ (на прикладі Лівану)

Роль культурної дипломатії як інструмента зміцнення національної безпеки, захисту національних інтересів і розбудови національної ідентичності особливо зростає і навіть стає критичною через закриті кордони та обмеження прямих контактів під час пандемії та інших світових криз. Особливо важливою є роль «м'якої сили» на Близькому Сході, який відзначається нестабільною політичною, економічною та безпековою ситуацією, а також довготривалою війною у Сирії, що помітно впливає на розвиток подій у регіоні. Особливих підходів до міжконфесійного діалогу та здійснення культурних проєктів близькосхідної культурної палітри вимагає значна конфесійна та етнічна строкатість. Ліван є країною надзвичайно багатой ранньої християнської історії. Саме через це до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО була занесена Ваді Кадіша (Священна Долина), де знаходяться унікальні печери та монастирі з часів раннього християнства.

У сучасному світі для України важливими пріоритетами культурної дипломатії у Близькосхідному регіоні є «м'яке лобювання» наших зовнішньополітичних пріоритетів – таких як поширення правдивої інформації про російську окупацію Криму та російську агресію на Донбасі, трагічні сторінки української історії, пов'язані зі злочинами тоталітарного сталінського режиму. Водночас слід взяти до уваги той факт, що у Близькосхідному регіоні все ще залишається значна інертність у сприйнятті України як «радянської республіки» чи «частини колишнього Радянського Союзу» та країни «російської орбіти». Тому надзвичайно важливою є робота над поверненням української ідентичності багатьом відомим діячам культури, які досі мають російське або радянське маркування, та консолідація української діаспори на-

вколо наших культурних цінностей. Для просування українського наративу в історичних дискусіях важливу роль відіграють такі чинники як створення якісного культурного продукту та пошуки ліванських партнерів для здійснення важливих для України спільних проєктів міжкультурних комунікацій. Пріоритетними тут є університетське середовище та наукові інституції. Проєкти культурної дипломатії ґрунтуються, як правило, на спільних історичних дослідженнях, необхідних для їхнього ефективного втілення.

До важливих українсько-ліванських спільних проєктів належить співпраця у дослідженнях **Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та Великого Голоду у Лівані 1914 – 1918 років**. Для Посольства України в Лівані пошуки партнерів почалися з глибокого вивчення історії, завдяки чому з'ясувалося, що історичні події, пов'язані з ліванською трагедією у часи Першої світової війни, та трагедія Голодомору в Україні мають багато спільного. Так виникла ідея співпраці з Університетом Святого Духу в Каслику, який проводить дослідження з цієї тематики. Її результатом стало проведення круглого столу, присвяченого дослідженню Голодомору в Україні та Великого Голоду у Гірському Лівані. До участі було запрошено українських та ліванських дослідників Голодоморів.

Проведенню наукового заходу передувала інтенсивна інформаційна кампанія. Зокрема, інформаційні матеріали, присвячені 85-м роковинам Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, вийшли у провідних ліванських газетах «The Daily Star», «L'Orient Le Jour», «An-Nahar», на сторінках ліванського інформаційного агентства «NNA», а також на офіційному вебпорталі Посольства та в соціальних мережах. Важливим допо-

вненням до круглого столу стала спільна фотовиставка на тему «Голодомор в Україні (1932 – 1933) та в Лівані (1914 – 1918)». Ця подія мала своє продовження вже в Україні. За сприяння Посольства в Міжнародному форумі, присвяченому 85-м роковинам Голодомору в Україні, взяла участь ліванська делегація на чолі з депутатом Парламенту Лівану Б. Абдаллою. Так подібні сторінки в історії двох країн змогли об'єднати науковців у спільних проєктах та двосторонніх візитах.

Ще одним прикладом культурної дипломатії стала співпраця Українського Католицького університету у Львові та Університету Нотр-Дам в Луайзе. 28 лютого 2018 року відбувся круглий стіл, присвячений проблемі прав кримських татар в окупованому Криму на тему: «Human Rights, Late Modernity and Post-Truth Attitudes: Epistemological Reflections on Crimea and Crimean Tatars. Four years On (February 2014 – February 2018)».

Кримська тематика є однією з найактуальніших у дипломатичній діяльності Посольства України в Лівані, адже, за словами Е. Джапарової, через контекст ісламу в Україні та контекст культури кримських татар можна відкривати двері ісламської культури, які до сьогодні не були відкриті. До участі у круглому столі, присвяченому проблемам кримських татар у Криму, долучилися відомі політичні діячі України, провідні науковці та експерти України, Лівану й Туреччини, представники дипломатичного корпусу України, Лівану, Туреччини, Європейського Союзу, Польщі, ліванські ЗМІ, українська громада Лівану. Спеціальними доповідачами на заході стали народний депутат України, лідер кримських татар М. Джемільєв та заступник Голови Меджлісу кримськотатарського народу І. Умеров, професор, віцеканцлер Українського католицького університету (Львів) М. Маринович, ліванський вчений професор Є. Сенсеніг, турецький дослідник Ф. Шахін.

Логічним продовженням цих заходів стали проєкти, які мали потужний резонанс у ліванських масмедіа. 23 травня 2019 року Посольство України в Лівані провело Міжнародний форум, присвячений проблемі захисту прав кримських татар у Криму. Захід проходив під патронатом Міністерства культури Ліванської Республіки в рамках Фестивалю української культури в Лівані (8 – 23 травня 2019 року). У Форумі взяли участь народні депутати України М. Джемільєв, С. Соболєв та Л. Ємець, співачка Джамали, представники дипломатичного корпусу України, Лівану, Румунії, Швейцарії, Аргентини, Бразилії, Чилі, представники політичних, ділових, освітянських, наукових, культурних кіл Лівану, місцеві ЗМІ, українська громада Лівану. Мистецькою кульмінацією цієї події став концерт народної артистки України, переможниці пісенного конкурсу «Євробачення» Джамали, яка заспівала арабською мовою пісню ліванської мегазірки Фейруз. Також цього дня відбулася кримськотатарська мистецька виставка «Зінжир.

Ланки пам'яті» Р. Скибіна, присвячена вшануванню пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу.

З кримською проблематикою тісно пов'язана і проблема правдивого висвітлення **російської агресії на Донбасі**, що належить до пріоритетів культурної дипломатії. Одним з її найдієвіших засобів є кінематограф. Великий резонанс у Лівані викликали покази художнього фільму «Кіборги» та документального фільму «У полі», які розповідають про війну на Сході України. «Кіборги» демонструвалися у рамках Третього фестивалю українського кіно в Лівані. Органічним доповненням до фільму стала фотовиставка «Спогади солдата», присвячена подіям, пов'язаним зі збройною російською агресією на Сході України. Авторами фотовиставки стали учасники бойових дій у Донецькому аеропорту Ю. Ломов та Р. Боровик.

Ще один український фільм про війну на Донбасі був показаний 15 – 16 лютого 2020 року у м. Тір у рамках Міжнародного фестивалю короткометражних фільмів – це стрічка «У полі» режисера О. Шкрабака. Загалом протягом останніх чотирьох років у Лівані пройшли чотири фестивалі українського кіно. Демонстрація фестивальных фільмів відбувалася не тільки у Бейруті, а й у таких важливих регіональних центрах як Сайда, Тір (Сур), Тріполі, Захле, Анфе.

Для Посольства України у Лівані серед пріоритетних є проєкти культурної дипломатії, спрямовані на **підтримку видань літератури** як одного з основних засобів культурного впливу. Основним фокусом тут є перекладацькі проєкти, що можуть бути поширені також на весь арабський світ, населення якого становить понад 360 млн чоловік.

Особливе місце серед видань Посольства України у Лівані посідає «**Мазепинське Євангеліє**» – титульне Чотириєвангеліє арабською мовою, надруковане у січні 1708 року в Алеппо коштом І. Мазепи¹. Ця книга, з одного боку, є свідченням давніх історичних зв'язків України з левантійським Близьким Сходом, а з іншого – відкриттям практично невідомої сторінки з життя та діяльності гетьмана І. Мазепи як великого мецената православного Близького Сходу на зламі XVII – XVIII століть. Взаємини України й Антіохійського патріархату у ті часи були надзвичайно активними та плідними. Варто згадати візити Антіохійських Патріархів

Концерт української співачки Джамали

¹Книга Чесного Непорочного Євангелія, Світильника, що сяє й освітлює: Євангеліє Мазепинське (арабське) / упор., передмова І. Осташ; вступ. слово митрополит Олександр (Драбинко), І. Осташ; наук. ред. В. Рибалкін; пер. В. Даллул. К.: Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, 2021. 409 с., іл.

Посол України в Лівані під час зустрічі з Президентом Арабського культурного клубу Ф. Тамімом

Йоакима та Макарія до України. Про подорож Макарія та його контакти з гетьманом Б. Хмельницьким написав його син П. Алепський, а один із його рукописних списків «Подорожей патріарха Антіохійського Макарія» зберігається у Києві.

Київський примірник «Мазепинського Євангелія» було знайдено під час роботи над цим проектом у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського. Ця історична реліквія майже сто років «переховувалася» в книгозбірнях. Факсимільне видання «Мазепинського Євангелія» буде передано антіохійським та іншим близькосхідним церковним ієрархам і стане своєрідним нагадуванням про ті часи та свідченням мудрої політики гетьмана І. Мазепи щодо підтримки православних Близького Сходу.

Протягом останніх декількох років за підтримки Посольства України в Лівані та ГО «Громада українців Лівану» у світ вийшла ціла бібліотечка арабомовних перекладів творів української літератури, історичних досліджень, словників тощо. Серед них – «Зів'яле листя» І. Франка, «Бейрутські оповідання» та «Пальмове гілля» А. Кримського, «Короткий курс історії України» О. Палія, «Український Ліван» І. Осташа, Українсько-арабський словник (упорядники Ю. Кочержинський, А. Субх). 2020 року підготовлено до друку видання арабською мовою книги В. Григоровича-Барського «Мандри по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік» та двох томів вибраних творів Лесі Українки у рамках відзначення 150-річчя з дня народження видатної української письменниці.

Книга «Український Ліван» розповідає про майже 2000-літню історію культурних взаємин між Україною та Ліваном від давніх часів до сучасності, про невідомі сторінки спільної політичної та дипломатичної історії України й Лівану¹, зокрема про В. Чайковського (Музаффера Паші) та О. Боголюбського. **Музаффер Паша** мав українське коріння, його батьком був Михайло Чайка-Чайковський, який увійшов в історію як український і польський письменник, котрий у своїх творах оспівував історію козацтва. Імператорським указом Музаффер був призначений губернатором Гірського Лівану терміном на п'ять років, отримавши звання müşir (паша)².

Почесним консулом у Бейруті й Дамаску був професор **Олексій Григорович Боголюбський**. Його консульська грамота була останнім консульським призначенням уряду УНР. На той час у Бейруті було понад 100 українців, з котрих більшість визнавали себе громадянами УНР. У Дамаску кількість українських громадян не перевищувала 25 – 30 осіб. Професора О. Боголюбського було призначено почесним консулом УНР у Дамаску та Сирії наказом МЗС від 8 травня 1923 року (без утримання)³. Офіційний лист про призначення О. Боголюбського було надіслано до Верховного комісара в Сирії і Лівані М. Вейгана. Він був підписаний керуючим МЗС Я. Токаржевським-Каращевичем 18 травня 1923 року – зважаючи на тяглість в історії українських державних інститутів, цей день можна вважати ще датою встановлення дипломатичних взаємин між Україною та Ліваном і Сирією.

Книгу «Український Ліван» було екранізовано в однойменну стрічку (автор І. Осташ, режисер С. Литвинов, оператор М. Шелест). Її прем'єра відбулася у Бейруті, Захле, Сайді та Анфе під час IV Фестивалю українського кіно у Лівані (21 лютого – 4 березня 2020 року).

Одним з пріоритетів культурної дипломатії є розширення української присутності у країні та Близькосхідному регіоні, увічнення пам'яті видатних українців, які відвідували Ліван чи залишили помітний слід в його історії. Зведення пам'ятників, створення українських парків, скверів та вулиць, встановлення меморіальних знаків, випуск загальнонаціональних поштових марок, присвячених видатним українцям тощо – шлях до цього. Задум і реалізація таких проектів культурної дипломатії дуже часто залежить від партнерських контактів не тільки у столиці на рівні органів центральної влади.

Особливе місце в історії паломництва до Святої Землі займає постать українського мандрівника і прощанина, письменника і дослідника **Василя Григоровича-Барського**⁴, яка є унікальною в історії двох наших країн – України та Лівану. Він досить детально описав життя багатьох європейських і близькосхідних міст, зокрема українських та ліванських, початку XVIII століття, зробивши неоціненний внесок до історичної науки.

Посольство України у Лівані активно працює над увічненням пам'яті В. Барського у тих місцях, які він відвідав та описав. Так, у травні 2019 року в Українському сквері в Біблосі було встановлено пам'ятний камінь роботи випускника Київської Ака-

¹Осташ І. Український Ліван. Київ: Дуліби, 2019. 368 с.

²Muzaffer Pasha, New Governor of the Lebanon // The Illustrated London News. 1902. October 11. URL: <http://www.lookandlearn.com/history-images/U276158/Muzaffer-Pasha-New-Governor-of-the-Lebanon?img=165768&cat=history-pictures>

³Детальніше див.: Магяш Ірина. Перший український представник у Сирії та Лівані // Зовнішні справи. 2018/ № 1. С. 34 – 38.

⁴Григорович-Барський В. Мандри по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / пер. з давньоукр., післям. та прим. П. Білоуса; передм. О. Субтельного; за ред. М. Москаленка. К.: Вид-во С. Павличко «Основи», 2000. 768 с.

демії мистецтв ліванського скульптора П'єра Карама зі словами В. Барського про це давнє місто. Це стало можливим завдяки співпраці Посольства та муніципалітету Біблоса. Відтепер у місті, де народився найдавніший у світі фінікійський алфавіт, символічно увічнено пам'ять про киянина, який залишив один з найдавніших описів Лівану.

Відкриття самого скверу відбулося 18 травня 2019 року в рамках Дня України у цій культурній, туристичній та історичній перлині Лівану. Пам'ятний камінь встановлено поруч з роботою українського скульптора М. Горлового «Берегиня». **Український День у Біблосі** запам'ятався також парадом українських вишиванок у старовинній частині міста, завершившись фантастичним концертом українського гурту бандуристів «Шпилясті Кобзарі» та виступами музичних колективів української громади у «серці Біблоса» – давньоримському амфітеатрі поблизу старовинної фортеці.

З Лівану почалося знайомство з арабським Сходом **Агатангела Кримського**, який перебував з жовтня 1896-го до травня 1898 року в основному у Бейруті та гірському містечку Шуейр. Молодий учений жив у ліванській сім'ї, працював у рукописних сховищах та бібліотеках, збирав багатий матеріал про звичаї, традиції і побут ліванців, особливості арабської мови у цьому регіоні. Його листування з рідними лягло в основу книги «Бейрутські оповідання»⁵, а саме перебування на ліванських землях надихнуло на написання бейрутсько-го циклу віршів «Пальмове гілля»⁶.

22 червня 2019 року у муніципалітеті ліванського міста Шуейр відбулося відкриття музейної експозиції видатного українського вченого, письменника, перекладача, що складалася з частини листів А. Кримського з Лівану до рідних в Україні та фотоматеріалів про перебування науковця у Шуейрі, які згодом стануть основою для майбутнього музею А. Кримського у цьому місті. На відкритті виставки відбулася передача муніципалітету Шуейру скульптурного погруддя А. Кримського, виконаного П'єром Карамом. Захід відбувся за сприяння Посольства України у Лівані й за підтримки муніципалітету міста Дгур-а-Шуейр та Айн ал-Синдяне, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державного архіву-музею літератури і мистецтва України та ГО «Громада українців Лівану».

Маркування українських місць можна поєднувати зі **створенням туристичних маршрутів**, а також організацією подорожей. У рік 150-річчя А. Кримського заплановано започаткувати туристичний маршрут місцями великого вченого у Дгур-а-Шуейрі. До нього увійдуть його улюблені локації: монастирі св. Еліаса та св. Іоана, Отче джерело, Монастирський ліс, Церква Пресвятої Богородиці, гора Саннін.

Лідія Липковська – видатна оперна співачка українського походження, яка завдяки своєму неперевершеному співочому таланту та унікальному тембру голосу

вважалася перлиною багатьох оперних театрів світу протягом першої половини ХХ століття. Народилася 28 квітня (10 травня) 1884 року у селі Бабин Хотинського повіту Бессарабської губернії (нині – Кельменецький р-н Чернівецької обл.) у сім'ї сільського вчителя.

Л. Липковська була солісткою Імператорського Маріїнського театру, виступала на відомих оперних сценах Європи («Ла Скала», «Ковент-Гарден», «Шатле», «Гранд-опера» та інші) і США («Метрополітен-опера»), а також у Канаді, Японії, Китаї, Сингапурі, Індії, Австралії та Новій Зеландії. Після закінчення співочої кар'єри вона з 1952 року працювала професором Академії мистецтв у Бейруті. Тут 22 березня 1955-го обірвався її земний шлях.

Посольство розпочало пошуки могили співачки, які привели до місця її останнього спочинку – на кладовище церкви Святої Марії в Ашрафіє (Бейрут). Разом з ГО «Громада українців Лівану» було здійснено реставрацію могили Л. Липковської. У травні 2018 року до дня народження Л. Липковської Посольство України у Лівані провело в Бейруті концерт народної артистки України В. Лук'янець та ліванського тенора Е. Франціса у супроводі Ліванського філармонічного оркестру на чолі з маестро Л. Баальбакі. 2019-го відомий український скульптор М. Горловий виготовив погруддя Л. Липковської для Ліванської академії мистецтв, де останні роки свого життя працювала оперна діва.

Пріоритетним проектом культурної дипломатії у Лівані стало створення поруч із Посольством України, недалеко від Президентського палацу, **Українського парку**. Президент муніципалітету Баабди А. Хелю та місцеві депутати підтримали цю ідею. Урочиста церемонія його відкриття відбулася 9 березня 2017 року на святі, приуроченому до Шевченківських днів, за участі представників української громади, ліванських і українських політиків, дипломатів, ліванських випускників українських освітніх закладів. У парку висадили українські та ліванські символи – два кущі калини, паросток тисячолітнього дубу з батьківщини Т. Шевченка, каштан, три сосни та ліванський кедр.

Ліванський кедр понад сто разів згадується у тексті Біблії. Він є також символом Лівану, який зображено на державному прапорі. До списку світової спадщини ЮНЕСКО занесено реліктовий кедровий гай, який називають ще Божим. Однак кедрові ліси були бездумно і безжалюдно винищені. Тому на сьогодні це серйозна екологічна проблема, яка перебуває на контролі державних природоохоронних органів та багатьох не-

Концерт українського колективу бандуристів «Шпилясті Кобзарі» у м. Сайда і Тріполі. Травень 2018 року

⁵Кримський А. Бейрутські оповідання. Київ: Друк. Укр. наук. т-ва, 1919. 72 с.

⁶Кримський А. Пальмове гілля. Екзотичні поезії. Ч. I (1898 – 1901). Ч. II (1903 – 1908). К.: Вид. т-во «Слово», 1923. 167 с.

Ігор Осташ, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Ліванській Республіці

державних організацій. Створено державні кедрові заповідники у Бшаррі, Таннуріні, Шуфі. З метою повернення уваги до цієї теми Посольство України у Лівані у співпраці з громадською організацією «Інститут Кедру» здійснило проект висадки саджанців кедру у Бшарському заповіднику. У Таннурінському заповіднику також було здійснено висадку кедрів разом з Міністром екології Лівану ФадіЖрейсаті та Міс Лівану – 2018 Майєю Рейді, яка має українське походження.

9 березня 2020-го в Українському парку з нагоди 206-ї річниці від дня народження Т. Шевченка встановлено кам'яну брилу із вкарбованим текстом «Заповіту» арабською мовою у перекладі видатного ліванського письменника М. Нуайме як перший елемент майбутньої скульптурної композиції **пам'ятника Т. Шевченку-художнику** з палітрою в руці та мольбертом (скульптор П. Карам). М. Нуайме також вчився в Україні – протягом 1906 – 1911 років був учнем Полтавської духовної семінарії.

Культурна дипломатія також ґрунтується на глибокому вивченні історії країни перебування, коли можна знайти цікаві паралелі чи аналогії. Так, **фінікійська історія Лівану** є предметом гордості ліванців. Аналогом фінікійської культури в Україні, щоправда дещо молодшим, є трипільська культура. Тому деякі проекти Посольства України у Лівані були пов'язані саме з ідеєю «символічної зустрічі» цих цивілізацій. Цьому послужила мистецька виставка **«Від Трипілья до сучасності»**. Її відкриття відбулося 8 травня 2019-го в ALBA – Ліванській академії мистецтв. Вона стала першою подією Фестивалю української культури, який проводився під патронатом Міністерства культури Лівану. На виставці було представлено більше ніж 40 мистецьких творів українських художників і скульпторів. Виставку презентували гості з України, художники-куратори проекту: О. Мельник, О. Соловей та В. Корчинський. Ще одним важливим елементом фінікійської цивілізації є **фінікійський алфавіт**. Тому традиційним і щорічним проектом Посольства стало проведення Дня української писемності та диктантів національної єдності саме у Біблосі. Вони відбувають-

ся за підтримки муніципалітету міста Біблос та ГО «Громада українців Лівану».

Одним з українських культурних брендів у Лівані став **Український фестиваль у гірському містечку Дума**, де щороку проходять найбільші етнофестивалі Близького Сходу. У рамках фестивалів було відкрито Українську домівку в муніципалітеті міста, відбулися концерти за участі української співачки Ілларії, етногурту «Онуки», українсько-ліванських танцювальних колективів, актриси Київського театру ім. І. Франка В. Васалатій. Ще одним цікавим фестивалним проектом була мистецька виставка **«Дума про Думу»** трьох українських художників – О. Солов'я, О. Мельника та В. Корчинського, яка стала наслідком майже тижневого пленеру в Думі та її околицях. Їхні роботи стали частиною мистецької галереї Українського дому в цьому гірському містечку. Родзинкою Українського фестивалю у Думі став **проект кулінарної дипломатії** – зйомки кулінарного шоу на ліванському телеканалі «Télé Liban». У ньому популярний ліванський шеф-кухар Антуан з командою українського посольства приготував традиційну українську страву – борщ. Тепер завдяки каналу «Télé Liban» ліванці добре знають походження цієї страви. Українські господині готували також голубці, вареники, млинці, маківник і частували ними гостей. Рецепт приготування борщу (від Посла) увійшов до видання «Кулінарна дипломатія»⁷.

Ігор ОСТАШ,
*Надзвичайний та Повноважний
Посол України у Ліванській Республіці*

Список використаних джерел:

1. В. Григорович-Барський. Мандри по Святых Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / Пер. з давньоукр., післям. та прим. П. Білоуса; Передм. О. Субтельного; за ред. М. Москаленка. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 768 с.
2. А.М. Добрянський. Лідія Липковська / А. М. Добрянський. – Чернівці: Буковина, 2000. – 47 с.
3. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890 – 1941): [в 2 т.] / НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – Київ: [Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України], 2005. – (Наукова спадщина сходознавців). Т. 1: 1890 – 1917 / відп. ред. вип. О. Д. Василюк. – 2005. – 499 с.
4. Книга Чесного Непорочного Євангелія, Світильника, що сяє й освітлює: Євангеліє Мазепинське (арабське) / упор., передмова І. Осташ; вступ. слово митрополит Олександр (Драбинко), І. Осташ; наук. ред. В. Рибалкін; пер. В. Даллал. – К.: Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, 2021. – 409 с., іл.
5. Кримський А. Бейрутські оповідання (1897) / А. Кримський. – Київ: Друк. Укр. наук. т-ва, 1919. – 72 с.
6. Кримський А. Пальмове гілля. Екзотичні поезії. Частина I (1898 – 1901). Частина II (1903 – 1908). – К.: Видавниче Т-во «Слово», 1923. – 167 с.
7. Кримський А.Е. Письма из Ливана (1896–1898) / А.Е. Кримський. – М.: Наука, 1975. – 312 с.
8. І. Осташ. Український Ліван / І. Осташ. – Київ: Дуліби, 2019. – 368 с.
9. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 3.
10. Dining with Diplomats. Lebanon. Ambassadors' Personal Stories & Favorite Recipes / Vivianne Enea & Sabina Llewellyn-Davies.
11. Joseph S. Nye Jr. The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone / Joseph S. Nye Jr. – Oxford University Press, 2002. – 222 p.
12. Muzaffer Pasha, New Governor of the Lebanon // The Illustrated London News. – 1902. – October 11. – Режим доступу : <http://www.lookandlearn.com/history-images/U276158/Muzaffer-Pasha-New-Governor-of-the-Lebanon?img=165768&cat=history-pictures>

⁷Dining with Diplomats. Lebanon. Ambassadors' Personal Stories & Favorite Recipes / Vivianne Enea & Sabina Llewellyn-Davies.